

Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialektlərində frazeologizmlərin koqnitiv xüsusiyyətləri

Fidan Elxan qızı Yusifova

Bakı Avrasiya Universitetinin fəlsəfə doktoru

proqramı üzrə doktorantı

E-mail: Yusifovaf@gmail.ru

Rəyçilər: filol.ü.f.d. T.R. İsmayılova
filol.ü.e.d., prof. K.K. Bəşirov

Açar sözlər: koqnitivizm cərəyanı, dialektlər, koqnisiya, linqvistika, frazeologizm

Ключевые слова: течение когнитивизма, диалекты, познание, языкознание, фразеология

Key words: current of cognitivism, dialects, cognition, linguistics, phraseology

Koqnitiv dilçilik müasir dilçiliyin əsas fənlərarası istiqamətlərindən biri olduğu üçün burada dil birliyində özünü göstərən psixi proseslər araşdırılır. Koqnitiv strategiyalar əsasında bu proseslər öyrənilir. Dil insanın koqnitiv, psixi fəaliyyətinin əsas təzahürüdür. Koqnitiv dilçilik mədəniyyəti dillə, dili isə milli təfəkkürlə əlaqəlidir. Belə ki, burada dilin önəmli hesab edilən vasitəçilik rolu qabarıq formada özünü büruzə verir (6, s. 38). Müasir metafora nəzəriyyəsi koqnitiv qrammatikanı, həmçinin koqnitiv semantikanı da özündə birləşdirmiş, koqnitiv linqvistika ilə birbaşa əlaqəli olaraq inkişaf etmişdir. Koqnitiv linqvistikanın generativ linqvistikadan bəhrələndiyi C. Lakofun əsərlərində özünü göstərmişdir.

Şərq qrupu dialekt və şivələrindən toplanmış frazeoloji birləşmələr çox zəngin leksik tərkibə malikdir. Biz bu birləşmələrin komponentlərinə görə təhlil edən zaman onların formalaşmasında koqnitiv üsürlərin fəal olduğunu görürük və bu komponentlərə görə də tədqiq edilən həmin dialekt və şivələrdə sabit söz birləşmələrinin leksik qruplarını müəyyənləşdirmək olur. Şərq qrupu dialektlərində koqnitiv leksikologiyayı yaradan əsas mərkəzi komponent insanın bədən üzvlərinin adları, heyvan adları, bitki adları, müxtəlif təbiət hadisələrinin adları və atalar sözləridir. Sabit söz birləşmələrinin tərkibinə daxil olan koqnitiv sözlər reallığın hissəciklərini ifadə etdiyi kimi, həm də həmin reallığın özünü təsvir edir. Koqnitivizmlər Azərbaycan dialektlərində, xüsusilə də şərq qrupu dialekt və şivələrində maraqlı leksik-semantik qruplardan biridir. Belə ki, sabit söz birləşmələrində koqnitivizmlərin çox işlənməsinin səbəbi bu dil vahidlərinin lüğət tərkibində semantik cəhətdən zəngin olmalarındadır. Sabit söz birləşmələrinin tərkibindəki koqnitivizmlər şərq qrupu dialektlərində semantik mənə çalarına görə fərqli mövqələrdə duraraq, fərqli mənə çalarlıqları yaradırlar. Belə ki, bəzi frazeologizmlərdə həddindən çox məcazi mənə çalarlıqları yarada bilirsə də, bəzilərdə bu semantik çalarlıq zəif olur. Frazeologiyada koqnitiv konsept öz ifadəsini müəyyən sözlərdə tapır. Onların hər birini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Baş – şərq qrupu dialekt və şivələrində təkcə insanın əsas orqanı -insan bədəninin kəllə və sifətdən ibarət olan yuxarı hissəsi mənasında işlənmir, bir neçə sabit söz birləşməsinə də yaradır. Məsələn: **başına vurmaq** - beyinə təsir etmək; **başə keçirmək** – məclisin yuxarisına keçirmək, ən hörmətli yerdə, başda oturtmaq; **Baş olmaq** – bir işdə başçı olmaq; baş ağartmaq – bir işi yaxşı bilmək, işin sənətkarı olmaq mənasında; **baş açıb ağlamaq** – qarğış etmək; **baş açmaq** – başa düşmək, – Valla, mən sənə söz dəyünnən baş açmıram; baş açmamaq – başa

düşməmək;

– Baş açmıram ki, toydu, ehsandu; baş ağartmaq – bir işdə çox çalışmaq. – Biz bu işdə baş ağartmuşuğ (Sal., Sab.); baş ağrımaq – əziyyət vermək; baş alıb getmək – qaçmaq; baş aparmaq – zəhlə tökmək. – Elə zə' lətökən arvatdu ki, boşimi aparıb (Maş.); baş çəkmək – birinin halını bilmək üçün onun yanına getmək. – Əgiz, u şap-şapları vər geyim, Tubiyə baş çekim, görüm nə var, nə yox (B.); baş çıxarmaq – anlamaq. Hiç baş çıxarda bilmiyədü (Q., Dər.); **baş dolandırmaq** – güzəran etmək. – Gəlün işivüzü görün, baş dolandırmo'n (Şam.); **baş işlətmək** – fikirləşmək; **baş kəsmək** – çox baha qiymətə satmaq; baş qaçımaq – boynuna götürməmək; baş qaldırmaq – üzə durmaq; **baş qaşımağa vaxtı olmamaq** – boş vaxtı olmamaq; baş tutmaq – hasil olmaq; **başdan çıxmaq** – çaşmaq, səhv etmək, aldanmaq, yanılmaq. – Mən başdan çıxdım, nahaq yerə sənün sözdərüvə qulaq asdım; **Başı bədəninə ağırlıq etmək** – hədə mənasında işlənir; başı aşağı etmək – xəcalətli etmək; başı batsun, başun batsun – qarğış. – Sənün başun batsun; **başı qızışmaq** – çox məşğul olmaq: -Sə'rdən axşameycən işə başı qızışmışdı (B.); **başı şişmək** – işin çoxluğundan nə etdiyini bilməmək; **başının üstünü kəsmək** – yanından ayrılmamaq; **başına deysün** – çox pis, dəyərsiz iş haqqında; **başuva dolanım** – yalvarış, başun üçün! – and yerində işlənir; **başına at təpmək** – axmaq danışmaq; başına daş düşmək – paxıllıq etmək; başuva daş düşsün-qarğış; başına daş salmaq – boş yerə sərf etmək; başına hava gəlmək – dəli olmaq; başına iş gətirmək – pislik eləmək. – Sekinə gördüz başıma nə iş gətirdi? **başına itin oynunu açmaq** – biabır etmək; başı daşdan-daşa dəymək; **başı əlhəd daşına dəymək** – əzab-əziyyətlərə düşmək; **başını töləmaq** – aldatmaq. Ağrımayan başa dəsməli bağlamazdar şəklində Bakı dialektində işlədilir. Şərq qrupu dialektlərində işlənən frazeologizmlərin koqnitiv tərkibində qrammatik əlaqələr donmuş, daşlaşmış vəziyyətdə olur.

Şərq qrupu dialekt və şivələrində bu sözlə bağlı sabit söz birləşmələrindən üslubi-semantik cəhətdən zəngin olan koqnitivizmlər də yaranır: Məs.: **ağzi yanmaq** - xeyir görməmək; **ağzına kilid vurmaq** – susmaq; **ağzi qızışmaq** - başqasının danışmasına imkan verməmək; **ağiz-ağiza yatmaq** – qarşısındakından özünü qorumaq; **ağzını bağlamaq** – susdurmaq; **ağzını açib gözünü yummaq** – təhqir etmək; **ağzını aramaq** – fikrini öyrənmək; **ağzından vurmaq** – susdurmaq; **dil-ağiz etmək** - xoş sözlər demək, başsağlığı vermək; **ağzını büzmək**-etiraz etmək, xoşu gəlməmək; **ağiz-ağiza gəlmək** – fikir ayrılığı, rastlaşmaq; **ağiz açmaq**-kəsmək istəmək; **ağzi sulanmaq** – nəfsi çəkdiyi bir şeydə gözü qalmaq.

Qara//qərə – sözü şərq qrupu dialektlərində həddindən artıq aktivdir. Bu sözlə yaranan sabit söz birləşmələrinə Bakı, Quba, Lənkəran, Şamaxı dialekt və şivələrində rast gəlinir. Qara sözü öz daxili semantikasına görə bütün rənglərin ən tündü semasını ifadə edir. Şərq qrupu dialekt və şivələrindəki sabit söz birləşmələrinin tərkibində biz qara sözünün fərqli konseptlərini görürük. Məsələn: **qara basmaq** – gözüne qorxulu şeylər görünmək; **gecə qara, cüce qara** – gizli iş görmək üçün əlverişli şəraitin yarandığını bildiren ifadədir; **qara bayram** – bir şəxsin ölümündən sonrakı ilk Novruz bayramı; **qara camaat** - sınavi adamlar; **qara geyinmək** – yaxın adamı öləndə ağı çıxarıb qara geymək; **qara kağız** – ölüm xəbəri yazılmış məktub; **qara yaxmaq** - ləkələmək, şər atmaq; **qara günə qalmaq** - çox pis vəziyyətə düşmək: – Bedbaxt hələ hindilərdə vərəzən günə çıxmışdı, alla uni qərə günə qoydi (Buz.); **yağli-qərə** – çirkli, təmiz olmayan: – Qablari yağli-qərə eliyib qoymiyun ura (Maş.); **qara qaşına aşiq olmaq; qərə sudan qeymağ tutmeg//qara sudan qaymaq tutmaq** – hər bir şeydən qazanc götürməyə çalışmaq.

Nümunələrdəki sabit söz birləşmələrində işlənmə dairəsinə görə ayrı-ayrı söz qruplarına məxsus lüğət vahidləri işlənmişdir. Frazeologizmlərin əhatəsindəki sözlərlə semantik əlaqəsi

bədii nitqə danışıq çalarları gətirdiyi kimi, koqnitiv xüsusiyyətlərin tənzimləyicisi rolunda da çıxış edir. Həmin dialektlərdə işlədilən koqnitiv xüsusiyyətli frazeoloji birləşmələr düşdüyü bədii kontekstdə zəngin semantik xüsusiyyətləri ilə çıxış edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında istər Oğuz, istərsə də yağı adlarında “Qara” sözünün işlədilməsi onların cəmiyyətdə tutduqları mövqe və yüksək vəzifəsi ilə bağlı olmuşdur. Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət it türk” əsərində Xaqaniyyə xanlarına “Qara//Kara” deyilməsini xüsusi qeyd etmişdir. Qara sözü şəxs adlarında “böyük, qüdrətli” mənasını ifadə edir. Lakin dastanda Günə və Budaq adlarında “Qara” sözünün işlədilməsi Oğuz igidlərinin həm güclü və qüdrətli olmasını ifadə edir, həm də nəsilən nəslə keçən bir əlamətin göstəricisi kimi çıxış edir (3, s. 14). Dastanın dilində işlənən “qara başım – dərdli başım”; “qara başım qurban olsun, suyım sağa”; “qara başım qurban olsun, qurdım sağa”; “qara başım qurban olsun, çoban sana”; “qara başım götürdüm, sağa gəldim” (4, s. s. 45-53).

Daş – konsepti öz ifadəsini “bağrı daşa dönmək” frazeologizmində tapır. Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialektlərində “daş” konsepti sadəcə qeyd edilən koqnitiv əlamətləri nümayiş etmir. Şərq qrupu dialektlərdə daş komponenti ilə qurulmuş frazeoloji vahidlərdə koqnitiv xüsusiyyətləri nəzərdən keçirək: **daş atıb başını tutmaq**- nəyi isə danmaq; **daş atmaq** - sataşmaq. – Bı daşı kimə atırsan (Sal.); - **daş qayaya rast gəlib**- özündən də tərs, inadkar insana tuş gəlmək; **daşı daş üstə qalmamaq** -alt-üst etmək; **daş kimi düşmək**-çox işləyib yorulmaq, taqətsiz olmaq; daş kimi yatmaq-bərk yatmaq; **daş olub quyuya düşmək**-bir daha xəbər almamaq; **daş üstə daş qoymamaq**-qırıb, dağıtmaq; **oxu daşa dəymək**-məqsədinə nail olmaq; **daşdan keçmək**-hər yerdə sözü keçmək; **bağrı daşa dönmək**-hissini itirmək, insafsızlıq etmək; **daşqalaq etmək**-yıxıb-dağıtmaq; **daşdan yumşaq** - yeyilə bilən hər şey; **daşdan keçmək** – çox təsirli olmaq; **daşdan pul çıxarmaq**-hər şeydən pul çıxartmaq; **daşdan çörək çıxarmaq**-çətinliklə qazanc əldə etmək; **daşı ətəyindən tökmək**-fikrindən daşınmaq; **daşı sıxsa suyunu çıxarar**; **daş olub quyuya düşmək** - səs-sorağı kəsilmək; **subaylıq daşını atmaq**-evlənmək istəmək; **iki daşın arasında**-tələsik; **daşlar dilə gəlir** (5, s. 75).

Bir sıra hallarda həmin söz səsin alliterasiyasına tabe edilir. Məs.: Yetənə yetib, yetməyə-nə bir daş atmaq (1, s. 101). Həmin frazeoloji vahidlərdə “daş” sözü fərqli-fərqli koqnitiv əlamətləri göstərir.

Şərq qrupu dialektlərində sərbəst sintaktik vahidlərin bütün komponentlərinin yeni məna alması ilə idiomatiklik səciyyəli frazeologizmlər meydana çıxmışdır. Bu frazeologizmlərin əlaməti ayrı-ayrı komponentlərin öz mənalarından uzaqlaşaraq bütöv vahidin tərkibində bir ümumi məna ifadə etməsidir. Belə ki, müasir koqnitiv araşdırmalar kommunikasiya prosesində insana xidmət edən dildaxili və dilxarici amilləri özündə birləşdirir.

Məqalənin aktuallığı. Bu məqalədə yeni elmi paradigma olan koqnitiv dilçiliyin dialektlərdə meydana çıxması və inkişafından bəhs olunur.

Məqalənin elmi yeniliyi. Şərq qrupu dialektlərində koqnitiv dilçiliyin xüsusiyyətləri, frazeoloji birləşmələr əsasında araşdırılması məqalənin əsas tədqiqat hədəfidir.

Məqalənin praktik və tətbiqi əhəmiyyəti. Ali məktəblərdə dialektologiya sahəsində koqnitiv paradigma ilə bağlı tədqiqat işlərində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.İ., Yusifov G.N. Sabit söz birləşmələri: Müəllimlər üçün vəsait. Azərbaycan dilində. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2019, 160 s.
2. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: morfologiyaya yeni baxışlar

və leksematika. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. II cild, Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2012, 304 s.

3. Hacıyev A. “Dədə Qorqud kitabı”nda işlənmiş bəzi şəxs adlarının etimologiyası. “Xalq cəbhəsi” qəz., 20176 iyun,, s. 14.

4. “Kitabi-Dədə Qorqud”. (Tərtib edənlər: F. Zeynalov və S. Əlizadə; Nüsxə fərqləri və şərhlərin müəllifi: S. Əlizadə; Tarixi-coğrafi qeydlərin müəllifi: S. Əliyarov; Redaktor: E. Əlibəyazadə). Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1988, 265 s.

5. Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1976, 248 s.

6. Piriyev E. Koqnitiv dilçilik üzrə praktikum, Dərs vəsaiti. Bakı: “Mütərcim” nəşriyyatı, 2012, 108 s.

Ф.Е. Юсифова

Когнитивные особенности фразеологизмов в диалектах восточной группы азербайджанского языка

Резюме

В когнитивной лексикологии коммуникативный принцип является центральным. Основной особенностью когнитивной лексикологии является формирование в связи с ней лексико-семантических значений слов. Анализ показывает, что когнитивизм занимает особое место в лексическом фонде азербайджанского языка. В целом подавляющее большинство фразеологизмов в словаре всех восточных диалектов азербайджанского языка являются когнитивистскими.

F.E. Yusifova

Cognitive features of phraseology's in the dialects of the eastern group of Azerbaijani language

Summary

In cognitive lexicology, the communicative principle is central. The main feature of cognitive lexicology is the formation of lexical-semantic meanings of words in connection with it. The analysis shows that cognitivism has a special place in the lexical fund of the Azerbaijani language. In general, the vast majority of phraseological units in the dictionary of all Eastern dialects of the Azerbaijani language are cognitivists.

Redaksiyaya daxil olub: 12.04.2022